

J A N K O T T

A KOMÉDIA HÁZAI - A RETTEGÉS HÁZA ESSZÉ A REVIZORRÓL

Egyetlen más nagy vígjátékban nem esik annyi szó az evésről, mint Gogol A revizorában. A történet Bobcsinszkij és Dobcsinszkij "pékbódé előtti" találkozásával kezdődik, ahol elújságolják egymásnak a nagy hírt, melyről a polgármester "hiteles forrásból", egy levélből értesült. Innen egyenesen a vendéglőbe mennek, hogy még ebéd előtt megkóstolják a frissen érkezett lazacot. A lazac nagyon fontos mozzanat, hiszen a reggeliként szolgáló friss halból lakmározva fedezik fel a Pétervárról betoppant sovány fiatalemberben a feltételezett revizort. "Ő az, ő az fejemet rá! Mindent szemügyre vesz, mindent megvizsgál. Még azt is megfigyelte, hogy mi Pjotr Ivanoviccsal lazacot ettünk. . . még a tányérunkba is belenézett. Majdhogy sóbálvánnyá nem meredtem az ijedtségtől." Hlesztakov és szolgálója ugyancsak irgalmatlanul éhesek. Oszip, miközben a vidéki fogadó szobáskájában csizmástul heverészik az ágyon, egyre csak az evésről beszél: "Tyű, a mindenit, de éhes vagyok! Úgy korog a hasam, mintha az ég dörögne." Mint A vihar Calibanja, akinek második belépése e szavakkal kezdődik: "Most pedig ennem kell." Hlesztakov első kívánsága az, hogy ebédet kapjon. Oszipot a fogadóshoz küldi, ő maga pedig, magára maradva, az evésről álmodozik. "Embertelenül éhes vagyok. Hiába mentem sétálni, hogy majd csak elmúlik! Nem, az Istennek sem!" Végre behozzák az ebédet, de ez sem elégíti ki: "Csak két fogás?"

HLESZTAKOV: Hol a mártás?

PINCÉR:Mártás az nincs.

HLESZTAKOV: Hogyhogy nincs? A magam szemével láttam, mikor elmentem a konyha előtt, hogy rengeteg mártást csináltak. És reggel az étteremben láttam, amint két puffancs alak lazacot zabált meg mindenféle finomságot.

Ismét a lazacról folyik tehát a szó, melyet Bobcsinszkij és Dobcsinszkij elköltött. Igazi ebédet és igazán jó halat Hlesztakov majd csak délután kap, a polgármester jóvoltából. Másnap reggel már azt is pontosan tudjuk, mit is ettek ez alkalommal.

HLESZTAKOV: Hogy is hívták azt a halat?

A KÓRHÁZ FŐGONDNOKA: Tőkehal, kérem.

HLESZTAKOV: Roppant ízletes volt. Hol is reggeliztünk? Ja, igen, a kórházban, ugye? Tőkehal - vagyis labardan. Már a szó csengése is csupa gyönyörűség és rendkívűliség.

Borisz Eichenbaum, az orosz formalista Gogol A köpönyegéről szóló híres tanulmányában az író "sajátságos artikulációs mimikájának" és "hangzásbeli gesztusnak" nevezte a módot, ahogyan a szavakat a maguk különlegesen exponált és nagy gonddal kiválasztott hangalakja szerint alkalmazza. Zemljanyika, a közjátékonyasági intézmények gondnoka úgy siet Hlesztakovfelé, mintha a hal megnevezésével valamilyen édes titkot súgna a fülébe. Ezután Hlesztakov mintegy magamagának is elragadtatva ("deklamálva", írja Gogol) ismétli meg az ígésző szót, amely már hangzásában is oly impo- záns, mint maga a hal: labardan! Ám a jelenet kegyetlen komikumát éppen az adja meg, hogy Hlesztakovot a kórházban látják vendégül.

"Persze, persze, most már emlékszem, ágyak voltak mindenfelé. És a betegek? Mind felgyógyultak?" Ezt a kórházat már A revizor első jeleneteiben megismerjük. . . "Nem mindenféle drága orvosságokra dobálni ki a pénzt . . . Az ember, kérem, természeti lény: ha meg akar halni, úgylis meghal, ha meg akar gyógyulni, úgylis meggyógyul! Nálunk meg még a folyosó is bűzlik a káposztától: az ember alig győzi befogni az orrát."

Gogol anyagi világában, mely tele van szagokkal és ízekkel, az orr a legfontosabb érzékszervvé lép elő; a társadalmi struktúra, az osztályok közötti hierarchikus és társadalmi különbségek, mint az opera buffában, az edényeken és tányérokra mérhető le, melyekről a hősök mindent felfalnak. Amikor a kereskedők tiszteletüket teszik Hlesztakovnál, hogy a polgármester önkényeskedését elpanaszolják, ezüstitálcán kenyeret és sót nyújtanak át. Ám Hlesztakov szolgálja számára a kenyér és a só nem szimbolikus jel, hanem pusztán táplálék. Először a cukorsüveget és a demizsont veszi el a kereskedőktől, majd a kenyeret és a sót, s végül még a zsineget is elteszi, . . . mindennek hasznát vesszük" jelszóval. Ennél is jellemzőbb az, hogy Pétervár Hlesztakov szélhámosságában és a polgármester kapzsi vágyálmaiban egyaránt gasztronómiai paradicsomként jelenik meg, a hatalomról szőtt álmok álmok az evésről. Hlesztakov asztalán is "700 rubeles görögdinnyék" vannak, a polgármester pedig így lelkendezik: "Igen, azt mondják, van ott két halfajta, a törpe maréna meg a viaszlazac... ha csak rásandítasz, már csurog kétoldalt a nyálad."

Különösen izgalmas és a gogoli világ struktúrájának megértéséhez alapvetően fontos az a levél, amelyet a polgármester a feleségének firkant egy számlára a fogadóban: "Édes szívem,

sietek tudatni veled, hogy már-már kétségbeejtő helyzet- ben az Úr különös kegyelme folytán két külön kovászos uborka, egy kis adag ka- viár egy rubel huszonöt kopejka. .." Az uborka és a kaviár előételek, csak az Isten könyörületességére való hivatkozás lát- szik abszurdnak két kovászos uborkához képest. De az abszurditás csak látszólagos: a számlára írt levél váratlanul leplezi le A revizor rejtett struktúráját, amelyben "az Úr különös kegyelme" ugyan többbe kerül, mint egy fél adag kaviár, de egy labardannal való megvendégeléshez már érdemes kirimánkodni. "De az Úr különös kegyelme folytán, úgy látszik, minden jó mederbe terelődik..." E látszólagos összevisszaságban benne rejlik a vidéki város teljes topográfiája és szociológiája, ahonnan három évig lehet gyalogolni, mielőtt az ember egy másik országba érne; feltárul minden rejtett ok-okozati összefüggés az isteni könyörületesség, a rettegés, az államhatalom és a fogadóbeli kovászos uborka, a szegények számlájára terhelt kórházi tőkehal és a polgármesteri asztalon feltálalt bor között. "De bort hozass bőven. Mondd meg annak az Abdulinnak, hogy a legjobb borát küldje, mert különben széthányatom az egész pincéjét."

Ez a gasztronómiai kollázs felfedi a javak körforgását. Az isteni könyörületesség árát mindenkor Abdulinnak, a keres- kedőnek kell leszurkolnia. Bábuk és fintorok Vaszilij Panaszovics, Gogol apja, népszerű kis komédiákat írt, melyeknek vaskos humora közvetlenül a vertyep nevű ukrán bábjátékból táplálkozott. E bábszínház közjátékai, ha lehet, még drasztikusabbak voltak, mint az orosz Petruska-színházéi, s Gogol apjának kis bohózatai és daljátékai, melyeket ő maga állított színre jobbágyok felléptetésével egy módos szomszéd színpadán, éppen ebből a tradícióból nőttek ki.

A XIX. század egyetlen komédiája sem áll színházi anyagában olyan közel a primitív farcehoz és a bábszínházhoz, mint Gogol A revizorja, kivéve Jarry zseniális Übű királyát. A polgármester a háromszögletű kalap helyett a kalapskatulyát nyomja a fejébe. Bobcsinszkij, aki a fogadóban kihallgatja a polgármester és Hlesztakov beszélgetését, túl sokáig dől az ajtónak, s lám, ajtóstul zuhan be a szobába. Az anya térdén állva találja Hlesztakovot a lánya előtt. A következő jelenetben a pétervári revizor egyszerre Jelenet a moszkvai Kis Színház A revizor című előadásából két nőt csábít el, akár Moliére Don Juanja. Ezt az ősi, "mechanikus" komikumot, a tárgyak és a túlrajzolt, automatizált gesztusok bosszúját, melyet Bergson A nevetésben oly remekül írt le, a későbbiekben csak a Marx-testvérek, Buster Keaton és Chaplin némafilmjei fedezik fel újból. Gogol minden figurájának, Hlesztakovot kivéve, bábhoz illően szűk a belső léte, s olyan fintorokat vágnak, amilyeneket szerepük diktál nekik. Bármilyen színesek és találékonyak is a dialógusok, a gesztusok körülhatároltak és mechanikusak. Gogol emberi faunája nevetségesen és könyörtelenül torz és nyomorék, még azok a figurák is, akik színre sem lépnek, csak említik őket, mint például az a professzor, akiről a polgármester így beszél: "Nem mondom, nagy koponya, vérbeli tudós, de ha egyszer magyarázni kezd, úgy nekitüzesedik, hogy azt sem tudja, hol a feje . . . Ez, valahányszor fölmegegy a katedrára, így elfintorítja a képét. . ."

Gogol elbeszéléseiben és a Holt lelkekben is csak úgy nyüzsögnek az ehhez hasonló groteszk torzképek és pofák, és a hagyomány szerint maga Gogol is ijesztő grimaszokat vágott, miközben műveit felolvasta. Eichenbaum írja már említett tanulmányában a gogoli nyelvezetről, amely egyszersmind hangzásbeli gesztus is: "Gogol e mondatai, mint mindig, kívül állnak az időn, a pillanaton, egyszer s mindenkorra mozdulatlanul merevedve; olyan nyelv ez, amelyen a marionettek beszélgetnének." "Csak a bábszínház ábrázolhatná a vándorútra kelő orrot és a tisztviselőt, aki orr nélkül rója Pétervár utcáit . . ." Gogol "játszó személyei kővé dermedt pózok" - írja Eichenbaum.

A revizor pétervári bemutatója 1836 februárjában Gogol számára személyes katasztrófát jelentett. Darabját egészen másként képzelte el. "Saját művem oly idegennek tetszik, mintha nem is én írtam volna, hanem valaki más." A legnagyobb csalódást a főszereplő jelentette számára. "Gogol írja egyik barátjának néhány hónappal a bemutató után - egy betűt sem értett meg Hlesztakovból. A számtalan szélhámos egyikét alakította, akiket a párizsi vaudeville honosított meg. . . Szánalmas figura lett belőle, hétköznapi hazudozó, aki immár kétszáz éve viseli ugyanazt a jelmezt... Hlesztakov nem csaló; nem számításból hazudik, maga is elfeledkezik arról, hogy nem mond igazat, és jóformán maga is kész elhinni mindazt, amit összefecseg. Remek kondícióban van, minden, amihez fog, sikerül neki, egyre folyékonyabban és egyre többet fecseg, mindenestől feltárja a lelkét, azt mondja, amit a szíve diktál, és éppen miközben hazudik, mutatja ki teljes őszinteséggel, milyen is a valóságban. . .

Hlesztakov nem hidegvérűen hazudik, mint holmi színpadi Hary János, Hlesztakov érzéssel hazudik, szeme a jóleső érzést tükrözi, amely ezekben a pillanatokban eltölti. Életének ezek a legszebb, legköltőibb pillanatai, szinte ihletett állapotban van." A Hlesztakovról mint mozgásban lévő vákuumról adott kép tér vissza a színészek számára írt Megjegyzésekben is. "Huszonöt éves fiatalember, magas és ösztövé, kissé együgyű, és ahogy mondani szokás: kevés a sütnivalója. Olyan ember, akit a hivatalokban mint a legostobábbat, mint valóságos nullát tartanak számon. Gondolkodás nélkül beszél és cselekszik. Beszéde összefüggéstelen, a szavak többnyire teljesen váratlanul ömlenek szájából. Minél több egyszerűséget és nyíltszívséget visz a játékba a szerepet alakító színész, annál sikerültebb lesz az alakítása."

A revizor minden figuráját s legfőképp Hlesztakovot abból a színházi materiából gyúrták, amelyről a XIX. század teljesen elfeledkezett. Az ösztövé Hlesztakov, aki mindenekelőtt a hasát szeretné egyszer megtömní, aki mindig arról fecseg, ami épp az eszébe jut, de főként az evés örömeiről, aki saját kitalált meséit is elhiszi, Hlesztakov, ez az ihletett hazudozó, ez a szürke és mégis szuggesztíven csábító fiatalember az átalakulás született művésze, aki habozás nélkül bújik bele minden új szerepbe, fizikum, gesztusok és dikció dolgában sok szempontból Harlekinre emlékeztet. A gogoli színház egyszerre bámulatosan anakronisztikus és úttörő jellegű.

A KOMÉDIA KÉT HÁZA Gogol A revizorja egy új drámai műfajnak, a tragikus farcenak volt úttörő felfedezése. A komédia állandó és legősbibbi cselekménye, az antik komédiától a commedia dell'artéig, a vaskos népi bohózatoktól Moliéreig két ház összeütközése. Az egyik az erényé és a rendé, a másik a féktelen élvezeteké. Az egyikben a család "" lakik, a másikban azok találkoznak, akik a családot és a rendet veszélyeztetik. Az egyik ház a tekintélyé és az erkölcsé, ahol a pater familias zsarnokoskodik felesége, fia és leánya fölött. Ez a ház ama tulajdon dicsfényét védelmezi, amelyet a másik ház lakói, a nincstelen lovagok, a kétes származású és mesterségű lányok, a naplopók és szélhámosok meg akarnak kaparintani. A cselszövések és furfang e házában a jog az emberi természet szükségleteiben gyökerezik. A hagyományos vígjátéki bonyodalomban a kerítőnő és a szolga állandóan a két ház között ingázik. A kerítőnő az örömházban él, de annak a háznak ajánlja fel szolgálatait, ahonnan a gyönyört száműzték. Áruba bocsátja a kilengést, vagyis a tulajdonnak hódol. Az agyafúrt rabszolga, a minden hájjal megkent szolga és Harlekin ellenben a látszat és a tekintély házában él, de Harlekin kirí ebből a környezetből. Ő mindig "két úr szolgája", ahol a második úr mindig az emberi természet. Az agyafúrt rabszolga és a minden hájjal megkent szolga az erényt árulja, tehát a bűnnek hódol. Két úr szolgája a kerítőnő is, a természeté és a pénzé. A kerítőnő és a ravasz szolga két világ között ingázik, tehát egyaránt ismeri a bűn és az erény árát.

A klasszikus vígjátékban az élvezetek háza intéz támadást a családi ház ellen. Plautustól Moliére-ig, Machiavelli Mandragorájától Pinterig az utolsó pillanatban meglepetésszerűen megjelenik a színen az idegen férfi vagy nő. Az antik komédiában és a népi bohózatban a szélhámosok és a szerelmesek győznek; legbrutálisabb megoldásként az idegen férfi vagy nő beköltözik a családi házba. A fiatalok legyőzik az öregeket, a rabszolga becsapja urát, a kísértés erősebbnek bizonyul a tilalomnál, a cselszövény és a furfang győz a hatalom és az erőszak fölött, az emberi természet szükségletei kielégülnek. Az éhezők jól megtömik bendőjüket a jóllakottak kárára. A klasszikus vígjátékban többnyire a "humores", vagyis a szenvedélyek a főszereplők, amelyek az ember eszét veszik; rögeszmék, melyek üldözési mániába csapnak át vagy egész egyszerűen tévképzetek.

A szerencsés vígjátéki befejezésekben a pater familias, a házizsarnok nemcsak megbűnhődik, hanem "humorából" is kigyógyul. A két ház kibékülését a házasság testesíti meg - ez azonban csak amolyan látszatmegbékélés. Győz az erkölcstelenség háza, hogy új házat alapítson a család és az erény számára. A komédia vége egy újabb komédia kezdetét hordozza magában. A család háza ismét a látszat és a tekintély birodalmává válik, és a fogadóban újabb idegen kér majd szállást, hogy a családfő lányát vagy feleségét elragadja. Minden szerep egyszer s mindenkorra ki van osztva, s talán ez az oka annak, hogy a komédiában Plautustól Ionescőig ugyanaz a jellemkészlet jelenik meg. A komédia kezdetei óta a soványak mindig a kövérek, a kövérek pedig a soványak ellenfelei.

Gogol a pétervári bemutató után tíz évvel írta Megjegyzéseit azok számára, akik "A revizort"

úgy akarják eljátszani, amint azt illő. Íme, mit állapít meg a polgármester rémületével kapcsolatban: "Ez nem pusztán tréfa. A szituáció csaknem tragikus." Majd ehhez egyszercsak a következő figyelemre méltó mondatot fűzi: "Hlesztakov természetesen szikár, ezzel szemben mindenki más dagadt." A komédia legnagyobb mesterművei, mint Arisztophanésztól a Békák és a Madarak, Molière Tartuffe-je vagy Gogol A revizorja, történetiek s egyszersmind általános érvényűek, csordultig telítettek saját jelenükkel, s ugyanakkor kívül állnak a történelmi időn. Ezekben a komédiákban a bűtorok és a jelmezek egy meghatározott korhoz kötődnek, olyan ételekről esik bennük szó, melyeknek ízét már nem ismerjük, de ha a történelmi kellékeket lehántjuk, az arcokban és a grimaszokban ráismerhetünk önmagunkra. A régi vígjátéki remekművek időszerűsége abban áll, hogy bennük megismétlődnek ugyanazok a ránk kényszerített, szörnyű és végzetes szerepek, amelyeket a család, a felsőbbség, a tulajdon, az ifjúság vagy az öregség valamennyiünkre kioszt. A kényszer háza a szép látszatok házává alakul

Végző soron lényegtelen, hogy valóban Puskin sugallta-e saját élményei alapján Gogolnak A revizor témáját vagy sem. Gogol épp egy orosz anekdota után kutatott, s így írt Puskinnak: "...adjon szá- momra valamilyen témát, mindegy, hogy vidám vagy sem, csak igazi orosz anekdota legyen." A népi komédia hetvenkedő Hány Jánosát, a "becsapott szélhámost" kellett átférmálnia azzá a vándorló nullává, azzá a kártyajátékban kiégett Hlesztakovvá, aki a tisztesség és a hatalom isten háta mögötti házát két napon belül úgy a feje tetejére állítja, mintha háború tört volna ki. A történelmi anekdoták többnyire az egész társadalmi rendszert is leleplezik, és döbbenetes tömörséggel tárják fel a rendszer rejtett mechanizmusait; ilyen például a köpenicki kapitányról szóló történet.

A nagy anekdoták a véletlen szükségszerűségét, a nem magától értetődő jelenségek magától értetődőségét fedik fel, a rendben rejlő örületet és a tébolyban fészkelő rendet. Vannak anekdoták, melyek egy egész komédia csíráját rejtik magukban. Időnként azonban sajátos komédiákkal van dolgunk: ezek olyan anekdotákon alapulnak, amelyekben azonnal feltárul az abszurditás reális volta és a realitás abszurduma, a lidérces álom komikuma és a komikum lidércnyomása. Kiváltképp igaz ez A revizorra, az első tragikus farce-ra. Mihelyst az idegen belép az erény és a tiszteletreméltóság házába, lehullanak a maszkok. A pater familias vén kéjencnek és zsugori zsarnoknak bizonyul, felesége csak udvarlóra vár, leánya megszökik szerelmesével, fia már jó előre elzálogosította örökségét. A revizorban a város atyja és a helybéli előkelőségek az első jelenettől a korrupció maszkját viselik.

Gogol sorra visszájukra fordítja a hagyományos vígjáték eljárásait. Az erő és a rend háza maga teremti magának szélhámost, s elrendeli, hogy tiszteletére a többiek is öltsek fel a maszkot. Minden szaratóví kormányzóságok minden kisebb és nagyobb városában a magasrangú vendég vagy a nagy ünnep tiszteletére tisztára kell söpörni az utcákat és meg kell pucolni az ablakokat. Nemzeti ünnepek alkalmával a kényszer háza mindig a szép látszat házává alakul. A

városi kórházban, ahol - mint azt a közjótékonyági intézmények főgondnoka Hlesztakovnak bizonygatja, a betegek "úgy gyógyulnak, mint a legyek", most minden ágy fejénél latin feliratos tábla lóg, s a betegeknek frissen mosott hálósipkát kell viselniük. Erre az időre a járásbíróság irodájából eltűntetik a kutyakorbácsot, s a libákat az előszobából a konyhába száműzik. Az ünnepi menetben a polgármester, a kereskedők képviselői és a papság is részt vesznek. Ezen a napon a rendőrség sutba dobja az ököljog elvét. És "A katonákat ki ne engedjétek az utcára, csak vizitálás után! Ez a rongyos népség egy szál ingre veszi föl a mundért, alul meg nincs rajtuk semmi." De a döntő mozzanat a spontán, kollektív lelkesedés. "Aztán ha a revizor úr megkérdez valakit a legények közül, hogy meg van-e elégedve, a válasz az legyen: »Igenis, nagyságos uram, mindennel meg vagyunk elégedve. « "

Patyomkin hercegről, aki bizonyára lelkes operabarát volt, mesélik, hogy II. Katalin átutazásának tiszteletére olyan díszleteket állíttatott fel a Dnyeper mentén, amelyek tehetős falvakat, palotákat és kerteket ábrázoltak, s ekképp megteremtette egy virágzó ország illúzióját. Mivel a kisvárosi polgármester nem jár színházba, be kell érnie azzal, hogy "Azt az ócska kerítést a csizmadia mellett szedjék szét azonnal, és verjenek a földbe cölöpöket, mintha valami építkezés készülne. Nem árt az ilyen hűhó: hadd lássák, milyen tevékeny a polgármester." A gogoli lidérces álmok mindig teátrálisak, ámbár meglehet, hogy ez a teatralitás benne gyökerezik azoknak a politikai rendszereknek a természetében, amelyekben, akár egy vígoperában, a buffo és a serio elemei minduntalan keverednek egymással.

Több mint húsz évvel ezelőtt a varsói Belvedere-palotában részt vettem a művészeti, irodalmi és tudományos állami díjak kiosztása alkalmából rendezett ünnepi fogadáson. Jelen volt a párt első titkára, a miniszterelnök, valamint magasrangú párt- és állami hivatalnokok. Amikor a beszédek elhangzottak, és a vodkával, kaviárral és sonkás szendvicsekkel megrakott asztalokat is üresre ették, az ablakhoz léptem. A hosszúkás, klasszikus arányú ablakok a Lazienki park legszebb részére nyíltak, amely el van zárva a látogatók elől, Ezen az estén minden ablak sűrűn el volt függönyözve. Leültem egy székre, és hintázní kezdtem. Egyszer csak székestől hátrabillentem. Ám abban a szempillantásban vállamon két erős kéz szorítását éreztem, amelyek ismét előrenyomtak. Körülnéztem, de senkit nem láttam. A súlyos függönyök mögött titkosrendőrök álltak.

Félelmek, nyomasztó álmok, lidércnyomások. Gogol mondja az Egy író vallomásaiban: "Egy komédia kísért a fejemben: a besztolkovscsina." És barátainak így ír: "Napjaink ijesztő besztolkovscsinája nyomasztó mélabúval tölt el valamennyiünket." Ez az orosz szó, amely más nyelvre egyszerűen lefordíthatatlan, egyszerre jelent zűrzavart, zagyva beszédet és értelmetlenséget; a sziszegő és ajakhangok halmozása valami meghatározatlan szörnyűségre utal. A besztolkovscsina - maga a lidérces álom. A polgármester álma, amelyben két ijesztő méretű fekete patkány jelenik meg. A látnoki álmok általában tragédiát jósolnak. De A revizor polgármesterének nyomasztó álma komédiát jövendől, és a nézőket nevetésre fakasztja. Az

orrban, A köpönyegben és A revizorban már az abszurd félelmetes és groteszk nevetségessége rejlik, amelyről azt hittük, csak az ötvenes évek színháza, Beckett és Ionesco fedezte fel.

A polgármester szentül megfogadja, hogy ha ezt az ügyet ép bőrrel megússza, "olyan vastag gyertyát gyújtok az oltáron, hogy olyat még nem láttak." A gogoli lidérces álom, mint ez később Kafkánál is megfigyelhető, ugyanakkor konkrét realitásba ágyazódik. A hatalmas méretű gyertya elkészítéséhez ugyanis "minden koszos kereskedő három pud viaszt ad. . ." Gogol világában - mintegy nagyítón nézve - minden óriásivá duzzad, grafikusan ábrázolt, egyenes vonalú, jóformán szintelen. A hasak, az orrok, a hiúzmosoly - minden kitágul és karikatúrává merevedik. Gogolt Daumier illusztrálhatta volna. "Ezen a világon minden komikus és szörnyűsége" - írja egyik levelében.

A revizorban mindenki retteg. "Majd meghaltam ijedtemben" - mondja Bobcsinszkij Dobcsinszkijnek. "Én lélegzethez sem jutok... Mit szól ehhez? Érthetetlen. . ." - mondja a közjátékonyági intézmények gondnoka a tanfelügyelőnek. "Még most sem tudok felocsúdni. . ." - vallja meg a polgármester feleségének a meghitt családi hálósobában. Az altiszt özvegye "saját magát ostromozta meg", bizonygatja a polgármester Hlesztakovnak. Az altiszt özvegyének figurájában, akit a polgármester parancsára vesszőztek meg a csendőrök, de aki, úgymond, "önmagát ostromozta meg" - Orwell eljövendő víziói villannak fel. A komédia vége felé kétszer is elhangzik a "Szibéria" szó.

A vidám bohózat nagy riadalommal indul, és nagy rettegéssel végződik. Mejerhold híressé vált moszkvai előadása 1928 decemberében megváltoztatta a dimenziókat, s felmutatta A revizorban rejlő álomot Pétervárról. A rendező a hatalmas Oroszországban megbúvó, isten háta mögötti vidéki városkát kormányzósági székhely rangjára emelte. A polgármesterné az óriási mahagóni szekrény tükre előtt tizenötször öltözik át, egyre pompásabb ruhákba. A szekrény mögül a cári gárda ifjú tisztjei bukkannak fel, táncolnak, és képzeletbeli gitáron kísért szerenádokat adnak elő az asszony tiszteletére. Az egyik délceg tiszt a lába elé borul. . . Pétervár, az élvezetek és a rettegés városa Ez a Pétervár, a minden gyönyörök városa, akárcsak Gogol egyéb írásaiban, a Nyevszkij proszpektben, A köpönyegben és Az orrban egyszerre hátborzongató és csodálatos, szinte kafkai és mintegy szürreálisan képszerű. A levest forrón hozzák "a párizsi hajóval... zárt edényben. Amint a fedőt leveszik, olyan illat csap ki - nincs több olyan a föld kerekén!" Az utcán száguldó futárok nyüzsögnek: "Mást se lehetett látni az utcán, csak futárt, futárt. . . Harmincötezer futár, el- képzelhetik, mi az?" A rendőrfőnök leendő termeiben "olyan ámbraillat ússzon, hogy pislogjon, aki belép".

Ez a gogoli Pétervár meglepő módon tér vissza Csehov Három nővérének Moszkvájá- ban.

Moszkva nemcsak az a város, amelyről Irina éjjelente álmodozik, a "nemes" és "fennkölt" élet városa, az egyetlen hely Oroszországban, ahol Prozorov tábornok három lányának képességeit méltányolni tudnák. Létezik egy másik Moszkva is, amely fivérükben, Andrejben él, a nagy éttermek városa, "ahol nem ismer senki, te sem ismersz másokat, és mégsem vagy idegen". És ott van az a Moszkva is, amelyről Ferapont azt hallotta, hogy ott a kereskedők húsos palacsintát esznek; az egyik negyvenet vagy tán ötvenet is megevett, és bele is halt. Ferapont Moszkvájában kötelet feszítettek ki az egész városon át. Ez a "félni s nem nevetni való" Moszkva a gogoli Pétervárból ered.

Gogol azt írja: "Ne higgyetek a Nyevszkij proszpektnek." Az örömök e házában "mindenki remeg és reszket, mint a nyárfalevél". Az élvezetek, a karrierek és a fényűzés háza, "ahol huszonöt rubelbe kerül egy szivar", a félelemre épül. "Mi lesz itt, ha ez felébred? Rögtön megírja a jelentést Pétervárra!" A mindent megbénító félelem tarka, kék- piros paszományban feszít, a Vlagyimir- rend és az Anna-rend három-négy fokozatát viseli, vállszalagot, frakkot és uniformist hord, sarkantyús csizmában, odahaza pedig viseltes nemezipapucsban járkal, és deduktív rendszerként, egyszer s mindenkorra, meghatározott formális rangsor szerint épül fel: "Ha csak egy ranggal nagyobb úrral beszélek, még a lélek is elhág. . . a nyelvem meg mintha sárba ragadt volna." A tükörben - a korrupció E jelmezes - rendjelekkel, vállszalagokkal, minden rendű és rangú kalapokkal ellátott- rettegés világában a jelek tökéletes rendszerbe illeszkedve kölcsönösen feltételezik egymást. Ebben a bürokratikus jelrendszerben, akárcsak a kínai írásmódban, minden hierarchia és disztinkció benne rejlik-csupán a címzetes tanácsosoknak kilenc osztálya van! És minden rangnak meghatározott szabású kabát, meghatározott mélységű meghajlás és meghatározott összegű kenőpénz felel meg. Hlesztakov megjelenése összekuszálja ezt a rendszert. "Na, nem baj. Ha már így állunk, egye fene - elég lesz hatvanöt rubel is."

A gogoli iszony teátrális, mert teljes egészében gesztusokban nyilvánul meg, és olyan kézzelfoghatóan anyagi, mint az a vég posztó, melyet a polgármester Abdulin kereskedőtől az előírt két arsin helyett elszed magának. "Megérkezett Pétervárról a revizor úr! Kéreti a tekintetes urakat a fogadóba!" Pétervár, a karrierek és az élvezetek háza a darab végső mondatában a rettegés házává változik. Erre a hírre megdermednek mind: a polgármester, a városka előkelőségei feleségestől-leányostól, és kidülledt szemmel, széttárt karral állnak, amíg a függöny le nem gördül. Moszkvai A revizor-rendezésében Mejerhold híven megvalósította Gogol eredeti intencióit, és az utolsó jelenetben a színészek helyébe életnagyságú bábukat állított. A rend és az erény háza a félelem háza lett. A komédia befejezése visszatér a kezdeti szituációhoz. Az igazi pétervári revizor ugyanabban a fogadóban szállt meg. A polgármester Bobcsinszkijjal és Dobcsinszkijjal rögvest odasiet, és ugyanúgy ebédre, majd a kórházba invitálja, mint az álrevizort. Az iskolaigazgató és az ágrólszakadt postamester ugyanúgy tülekednek majd, hogy mély hajbókolások közepette az igazi revizornak is felajánlják a soha vissza nem fizetendő hitelt.

Ennek az újfajta komédiának keserűen fanyar az íze. A hagyományos vígjátéki szerkezet ezen utolsó, zseniális kiforgatásában a félelem és a szorongás háza összeolvadnak a korrupció házává. A revizor pétervári bemutatóján, 1836. április 19-én az Alekszandrinszkij Színházban a cár ott ült a páholyában, mosolygott, és állítólag tapsolt is. A földszinten és a páholyokban ott ültek azok a grófok és hercegek, generálisok és minisztériumi osztályvezetők, sőt talán azok a bizonyos prominens whist-játékosok is a francia, az angol és a német követ -, akikről Hlesztakov a polgármesternének mesélt. "Lehetetlen egy darab, bohózat és rágalom"-írja visszaemlékezéseiben Anynyenkov a pétervári premiért követő, csaknem egyöntetű vélekedésről. Semmi okunk rá, hogy kételkedjünk a pétervári udvari kamarilla egyik képviselőjének szavahihetőségében.

Két évvel később Sepkov, a kiváló orosz színész, aki a moszkvai Kis Színház előadásán a polgármestert alakította, így ír Szosznyickijnek, a pétervári előadás polgármesterének: "A közönség... sokat derült ugyan, de én mégis jobb fogadtatásra számítottam. Később a társaság egy bizonyos tagja meg- súgta a nagyon is mulatságos okot: »Nem kívánhatod, hogy a darab jobb fogadtatásra találjon, amikor a közönség egyik fele azokból áll, akik adnak, a másik fele pedig azokból, akik a markukat tartják.«" A színpadból nézőtér lesz és viszont Gogol A revizor elejére mottóként egy orosz közmondást illesztett: "Ne a tükröt átkozd, ha a képed ferde." A nagy komédiák mindig tükröznek valamit, ám A revizor az első és bizonyára az egyetlen darab, amelyben a komédia tükrözési funkciója teátrálisan is realizálódik Amikor A revizor záróképében a polgármester és a notabilitások hatalmas bábukként megmerevednek, maga a tükör is megdermed. Ebben a pillanatban a nézőtér színpaddá és a színpad nézőtérré válik. A revizorban a rend és a hatalom háza egyszersmind a rettegés háza is.

A darab ősbemutatóján zsúfolásig telt a nézőtér: mindkét ház képviseltette magát. "Mit röhögtek? Magatokon röhögtek!" A komédia e legpompásabb mondatát, melyet a polgármester egyenesen a közönség arcába kiált, Gogol a premier után írta a darabhoz. A pétervári bemutatón irodalmárok és újságírók is megjelentek, Hozzájuk intézte szavait a polgármester, amint toporzé- kolva felkiáltott: "Kiröhögnek - de ez még semmi! Végül majd akad egy nyavalyás firkász, aki komédiát fabrikál belőle." A színház egyik zugában, a "koszos firkászok és rohadt liberális sátánfajzat" között talán ott ült Ivan Vasziljevics Trjapicskin is, akinek Hlesztakov a vele történetekről azt a bizonyos levelet írta, hogy "cikkecskét" faraghasson belőle. Ha ezt a levelet nem küldte volna el, soha senki meg nem tudja, hogy akaratán kívül revizor lett belőle.

De a szegény kishivatalnokban egy író lelke lakozott, és az irodalom lett a veszte. ". . .már azon vagyok, hogy magam is írásra adom a fejemet. Unom így az életet. A szellem is megéhezik valami táplálékra. Látom már, hogy előbb-utóbb valami okos dologhoz kell fognom." Hlesztakov nemcsak hétszáz rubeles görögdinnyékről, marsalli egyenruháról, grófokkal és hercegekkel zsúfolt előszobákról álmodozik. Valódi álmai egészen mások. "Írókkal sokat járok össze. Puskin

a legjobb barátom. . , Bevallom, az irodalom olyan nekem, mint másnak a levegő." Álmaiban maga Hlesztakov is komédiákat ír - és nem is akármilyeneket! Elvégre azzal kérkedik, hogy a Figaro házasságát is ő írta. Hlesztakov, az író "Mindnyájan egy kicsit Hlesztakovok vagyunk, ha csak néhány pillanatra is" - írja Gogol 1836 májusában egy barátjának. "Ezt természetesen nem szívesen valljuk be, könnyebb más rovására nevetni, szívesebben leplezzük le a Hlesztakov-féléket is, feltéve, ha nem saját magunkról van szó."

Flaubert-től származik a híressé vált mondat: "Bovaryné-én vagyok"- ám Gogol meghökkentő azonosulása Hlesztakov figurájával még ennél is sokkal elképesztőbb. "Az ügyeskedő gárdatiszt és a minisztériumi hivatalnok- írja fent említett levelében Gogol-néhanapján Hlesztakovként viselkedik, éppen úgy, mint barátunk, a bűnös irodalmár. . ." Hlesztakov nem önszántából lett revizorrá, de ez a revizor akaratán kívül a darab szerzőjévé válik. Mindenesetre ő az, aki a botcsinálta revizor történetét elküldte barátjának, Trjapicskinnak. A botcsinálta revizor a komédia szerzője, de a komédia szerzője egyszersmind a botcsinálta revizor is. A nagyszabású tükörkomédia főszereplői a nézőtéren ülnek, de ha ez így van, akkor ugyanezen elv alapján maga a szerző viszont odafenn áll a színpadon. Az igazi komédiák ugyanott kezdődnek, ahol véget érnek, és színpadi történetükben gyakran tulajdon témájuk ismétlődik és hangsúlyozódik.

A Tartuffe-öt az első előadás után betiltották. Moliérenek öt évig kellett küzdenie a Tartuffe-ökkel azért, hogy legnagyobb komédiája színre kerülhessen, pedig a szöveget kétszer is átdolgozta. Egy nappal A revizor premierje után Gogol egyszersmind rádöbben, hogy átvette Hlesztakov kettős szerepét mint önkéntelen gúnyiratszerző és önkéntelen revizor. Csak immár nem egy vidéki városka volt a színpad, hanem Pétervár és egész Oroszország. Hlesztakov elutazásakor a polgármester egy értékes, kék színű perzsaszőnyeget vitet a postakocsiba, s a botcsinálta revizor, mint Nabokov írja, "ezen a varázs- szőnyegen emelkedik a magasba a kulisz- szák mögött, miközben megcsendülnek az ezüst csengettyűk, és a kocsis lírai zengésű hangon így biztatja gebéit: »Gyí, te táltos!«"

Hasonló háromlovas postakocsin utazott külföldre a Holt lelkek végén Csicsikov is, sőt: "barátunk, a bűnös irodalmár", azaz a saját művétől megrettent Gogol is a pétervári premier után három hónappal, 1836 júniusában. "Soha az életben nem szabad két napnál tovább egy helyen maradni! Bárcsak staféta, futár vagy postakocsis lehetnék. Külföldre utazom. Egy komédiaíró csak hazájától távol létezhet." Hlesztakov nem egészen két napig volt revizor a vidéki városkában, Neki is menekülnie kellett. Gogol, a nagy revizor akaratlanul is pánikba esett. "Mindenki ellenem van: a hivatalnokok, a rendőrök, a kereskedők és az irodalmárok egyaránt. Mindnyájan nekirontottak darabomnak, hovatovább megundorodom tőle." Gogolt megijesztette az udvari kamarilla vádja, miszerint A revizor nemcsak a vidéki korrupciót akarja leleplezni, hanem magasabb körök ellen támad, mi több, egész Oroszországot gyalázza.

A szerző azonban leginkább a vígjáték lelkes rajongóitól rettent meg, akik őt demokrataként, liberálisként, az önkényuralom nagy leleplezőjeként ünnepezték, s benne, mint majd később Bjelinszkij is, "a való élet költőjére", az orosz Figaro házassága szerzőjére ismertek. Az igazi komédia akkor kezdődik, amikor éppen bevégeződött. A Figaro házasságát mindenesetre Hlesztakov írta, "barátunk, a bűnös irodalmár." A negyvenes évek elején a magányos és betegség sújtotta Gogol válságba került, amelyet egyesek "misztikus átalakulásként" jellemeztek. A "hűséges alattvaló" most sorban megtagadja saját remekműveit. 1846-ban megírja A revizor új változatát, melyben a komédia szerzőjeként önmagát lépteti fel. A szövegben ez áll: "Nézzétek jól meg magatoknak a darabban szereplő várost. Mindnyájan tudjuk, hogy ilyen város egész Oroszországban nem található." 1954-ben kínai körutazáson vettem részt lengyel írók egy csoportjával. Vendéglátóink az utcákat csak kelletlenül mutatták meg. Egy napon, történetesen Sanghajban, kora délelőtt elvittek bennünket a városi parkba. Két rongyokba öltözött gyermek, egy négy év körüli kislány és egy hétéves forma kisfiú jött felénk: koldultak. "Az éhség évszázadait- mondtam kínai kísérőnknek - nem lehet öt év alatt felszámolni." Ő azonban ride- gen mért végig. "Nézzék meg jól maguknak, elvtársak, ezeket a kolduló gyermekeket - mondta válaszképpen.- Ilyen gyerekek egész Kínában nincsenek!"

Fordította: Kiss Csilla és Szántó Judit

Megjelent a Theater heute 1976. novemberi számában.

A revizorból vett idézeteket Mészöly Dezső és Mészöly Pál fordította

Gogol, Nyikolaj Vasziljevics: Gogol elbeszélések

<http://mek.oszk.hu/00300/00398>

Gogol, Nyikolaj Vasziljevics: Holt lelkek

<http://mek.oszk.hu/00300/00391>

Gogol, Nyikolaj Vasziljevics: A köpenyeg ; Egy kép a régi jó időből

MVGYOSZ hangoskönyvek

<http://mek.oszk.hu/03700/03742>

Gogol, Nyikolaj Vasziljevics: A köpönyeg

<http://mek.oszk.hu/00300/00397>

Gogol, Nyikolaj Vasziljevics: Az orr

MVGYOSZ hangoskönyvek

<http://mek.oszk.hu/04400/04480>

Gogol, Nyikolaj Vasziljevics: Egy őrült naplója

<http://mek.oszk.hu/00300/00393>

Gogol, Nyikolaj Vasziljevics: Az őrült naplója

<http://mek.oszk.hu/00300/00394>

Gogol, Nyikolaj Vasziljevics: A revizor

<http://mek.oszk.hu/00300/00395>

Gogol, Nyikolaj Vasziljevics: A revizor

Komédia öt felvonásban

<http://mek.oszk.hu/00300/00396>

